

*До спеціалізованої вченої ради
Д 41.086.03 Національного університету
«Одеська юридична академія»
65009, м. Одеса, вул. Фонтанська дорога, 23*

ВІДГУК

**офіційного опонента, доктора юридичних наук, професора,
академіка НАПрН України
Стефанчука Руслана Олексійовича
на дисертацію Токарчук Людмили Михайлівни
«Влаштування дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського
піклування як реалізація принципу державної охорони сім'ї»,
подану на здобуття наукового ступеня доктора юридичних наук
за спеціальністю 12.00.03 – цивільне право і цивільний процес; сімейне
право; міжнародне приватне право**

Ступінь актуальності теми дисертаційного дослідження достатньою мірою та цілком переконливо й відповідним чином обґрунтовано у рецензованому науковому доробку самою авторкою.

Здобувачка справедливо вказує, що одним із пріоритетних завдань сучасного сімейного законодавства є створення ефективних соціально-правових засад для розвитку сім'ї, які включатимуть дієві механізми захисту прав і законних інтересів дітей, запобігатимуть дитячому сирітству, безпритульності, зменшать ризики настання необхідності виховання дітей в чужих сім'ях. Із огляду на таке, мені видається, що у сучасних умовах розвитку України особливого значення набувають наукові дослідження загальнотеоретичних проблем правового регулювання питань, пов'язаних із влаштуванням дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування.

Наукові дослідження, присвячені питанням сімейної тематики завжди займали почесне місце в правовій науці. Особливо актуальною тема сімейних правовідносин стає в контексті перебудови нашої країни, вдосконалення сімейного законодавства, створення передумов для досягнення стабільного добробуту громадян України, зокрема, тих його уразливих верств населення, якими виступають діти, тим більше діти-сироти та діти, позбавлені батьківського піклування. Складно заперечувати той факт, що суспільні відносини у сфері охорони сім'ї та дитинства повсякчасно наповнюються новим змістом, змінюється їх характер за рахунок формування нових соціальних зв'язків між дітьми-сиротами, дітьми, позбавленими батьківського піклування та їх піклувальниками. Це зумовлює необхідність комплексних загальнотеоретичних та практичних досліджень правового регулювання вказаних відносин. Для цього вже існує й суттєва правова, зокрема, наукова база.

Позиції, які формулює і відстоює дисертантка, базуються на ключових досягненнях загальної теорії права, сімейного права, цивільного права. Так, щоб аргументувати власні наукові позиції, авторка скористалася фактажем, який ґрунтується на вже здійснених досягненнях законодавства та правової наукової думки дослідників дорадянського, радянського та сучасного періодів. Оперуючи здобутками визнаних науковців щодо означених у темі дисертаційного дослідження питань, Л. М. Токарчук змогла утриматися на рівні узагальнень наявних положень, ідей, концепцій, розробок, теорій.

У загальному річищі наукового пошуку авторка репрезентує власні результати, орнаментовані теоретичними напрацюваннями фахівців-попередників, що стосуються теми дисертації, оперує категоріями і поняттями, виробленими юридичною наукою, звертається до робіт учених із суміжних галузей права. Усе це у своїй сукупності наочно демонструє, що здобувачка виявила належний рівень знань юридичної літератури, нормативно-правового матеріалу, правозастосовної практики, знайшла низку дискусійних проблем, що підлягають, на її переконання, осмисленню та відповідного їх вирішення.

Наведені міркування дають підстави вважати, що обрана Л. М. Токарчук для наукового пошуку тема є такою, що відповідає рівню дисертаційного дослідження, поданого на здобуття наукового ступеня доктора юридичних наук, а її актуальність не викликає сумніву, оскільки на даний час в Україні тривають значні реформаторські процеси, які в тому числі зачіпають питання правового забезпечення влаштування дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування.

Оцінка обґрунтованості наукових положень, висновків і рекомендацій дисертації, її достовірності та новизни.

Адекватною поставленим дисертанткою завданням дослідження є структура самої дисертації, в якій у достатньо логічній послідовності аналізуються питання досліджуваної авторкою проблеми, а викладення матеріалу та результатів наукового дослідження є відрізняльною рисою цієї роботи.

Дисертація складається з анотації до неї, переліку умовних позначень, вступу, чотирьох розділів, що містять 13 підрозділ та 2 пункти, висновків, списку використаних джерел. Такий підхід до визначення структури і змісту дослідження є доволі логічним, адже дає можливість всебічно висвітлити значне коло актуальних питань, що виникають під час вирішення вказаних проблемних положень.

Наукові пошуки умотивовані, як зазначає дослідниця, необхідністю розвитку науки сімейного права щодо влаштування дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування, вдосконалення чинного законодавства України у цій сфері та практики його застосування.

Із сформульованих авторкою мети та завдань слідує, що нею було обрано досить розлогий діапазон теоретичних та практичних завдань, як то: визначити генезу правового регулювання окремих форм влаштування дітей-

сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування; з'ясувати вплив правових джерел на розвиток норм сімейного права у сфері запобігання сирітству, сімейного влаштування дітей-сиріт; виявити, вивчити та узагальнити наявні теоретико-правові дослідження проблем окремих форм влаштування дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування; сформулювати поняття «усиновлення», розкрити його основні ознаки і сутність на сучасному етапі розвитку законодавства і зважаючи на перспективи його розвитку; визначити поняття форм влаштування дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування, і надати видову характеристику; аргументувати необхідність прогнозованого розвитку законодавства на підставі системного збору та аналізу статистичних даних щодо неблагополучних сімей, влаштованих дітей у сім'ї громадян та інтернатні заклади; сформулювати пропозиції щодо вдосконалення законодавства в сфері влаштування дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування та ін.

Методологічна основа дослідження також не викликає сумніву. Достовірність і обґрунтованість висновків забезпечені за рахунок використання авторкою різnorodних наукових методів досліджень, вивчення широкого кола літературних джерел, аналізування нормативно-правових актів, а вміле використання авторкою методів наукового пізнання вплинуло на обґрунтованість сформульованих дисертанткою положень і висновків.

Із нашої позиції, першочергового вирішення потребує проблема впорядкування юридичної термінології, щоби не оперувати когортою масиву синтезованих понять, а здійснити спробу надати авторські визначення. І оскільки вихідним пунктом гармонізації норм національного сімейного законодавства та міжнародних норм без уніфікації якої практично неможливо досягти взаєморозуміння в правовій сфері, вельми цікавою є та частина дослідження, де дисертантка надає власні визначення ключових понять з теми, обраної нею для дослідження. Зокрема, заслуговує на схвальну оцінку запропоноване авторкою визначення поняття усиновлення як форми влаштування дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування, власне визначення опіки та піклування.

Характерною рисою рукопису Л. М. Токарчук є те, що здобувачка здійснила викладення матеріалу, яке супроводжується значною судовою практикою, у тому числі рішень ЄСПЛ (хоча згадані авторкою рішення лише побіжно стосуються України, оскільки у країнах, щодо яких вони були ухвалені, система догляду за дитиною була на момент розгляду відповідних справ у ЄСПЛ, і є на сьогодні відмінною від тієї, що складається в Україні), але текст роботи від цього не виглядає переобтяженим.

Як позитивну рису дослідження слід відзначити й те, що у ній здобувачка здійснила аналіз стенограм та інших парламентських слухань, які торкаються інтересів дітей, зокрема в контексті підстав бездоглядності та безпритульності, соціального сирітства у зв'язку з безробіттям, при висловленні пропозицій щодо запровадження ювенальної юстиції в Україні з

проблем формування та застосування законодавства тощо (стор. 92-дисертації).

У роботі авторка торкається такої важливої проблематики як запровадження законодавчої регламентації відшкодування майнової (матеріальної) та моральної шкоди особою, яка самочинно змінила місце проживання дитини. Так, Сімейним кодексом України встановлено відповідальність за самочинну зміну місця проживання малолітньої дитини. Відповідно до ч. 2 ст.162 СК України особа, яка самочинно змінила місце проживання малолітньої дитини, зобов'язана відшкодувати матеріальну та моральну шкоду, завдану тому, з ким вона проживала. На думку дисертантки, в таких випадках доцільно в СК України закріпити обов'язок відшкодування матеріальної (майнової) та моральної шкоди не тільки тим особам, з якими проживала малолітня дитина, а й самій дитині (стор. 109 дисертації).

Як ще один позитивний момент роботи, слід відзначити думку дисертантки, щодо перегляду аналізованих нею положень проєкту Житлового кодексу України, зокрема щодо обов'язку батьків дбати про квартиру, належну дитині на праві власності або праві користування, сплачуючи житлово-комунальні послуги, утримуючи її в належному стані до досягнення повноліття дитини і припинення опіки та піклування. Ці положення, на переконання здобувачки, мають знайти своє відображення у новому Житловому кодексу України (стор. 144 дисертації).

Поділяємо позицію авторки про точність і визначеність формулювань норм закону, тим більше тих, що стосуються прав та інтересів дітей. Слід враховувати, що відповідно до ст. 227 СК України усиновлення може здійснюватися не таємно, із актовим записом про усиновлювачів, без запису їх батьками усиновленої дитини. Також слід зважати на те, що й інші особи, які приймають у сім'ю дитину за допомогою однієї з форм влаштування дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування, названо у СК України відповідними словами (опікуни, піклувальники, прийомні батьки, батьки-вихователі, патронатні вихователі), під якими аж ніяк не можна розуміти усиновлювачів. Зважаючи на наведене, підтримуємо позицію здобувачки, що необхідно доповнити п. 7 ч. 2 ст. 3 Закону України «Про запобігання та протидію домашньому насильству» словом «усиновлювачі» після слова «батьки» (стор. 119 дисертації).

Дисертантка переконливо вважає за необхідне запропонувати виключити положення про усиновлення дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування, в консульській установі або дипломатичному представництві України. Зазначені органи, на відміну від суду, не уповноважені з'ясовувати всебічно і повно обставини справи, не містять процедури дослідження доказів, розгляду заяви про усиновлення у присутності заявників і дитини тощо (стор. 202 дисертації).

Переконливою видається пропозиція дослідниці щодо внесення змін до Форми електронної обліково-статистичної картки дитини, затвердженої наказом Міністерства соціальної політики України від 28 грудня 2015 р.

№ 1256, в якій передбачити не тільки облік дітей, які перебувають у складних життєвих обставинах, а й передачу дітей за договором патронату, а також до постанови Кабінету Міністрів України від 16.03.2017 №148, якими передбачити ведення детальної статистичної інформації соціальними закладами, які здійснюють функції з організації надання послуг з патронату (стор. 299 дисертації).

Окрім зазначеного, дисертація Л. М. Токарчук містить цілий ряд інших, вартих уваги теоретичних узагальнень, висновків, практичних пропозицій та власних міркувань, які заслуговують позитивної оцінки. Таким чином, наукова новизна дисертаційної роботи Л. М. Токарчук в значній мірі зумовлюється актуальністю дослідження. Висновки, зроблені дисертанткою в певній мірі є новими, відповідають загальному спрямуванню розвитку та удосконаленню законодавства, покликаною вирішити правові проблеми влаштування дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування.

Ідея і напрям дисертаційного дослідження обумовлює вельми позитивну оцінку її роботи, а теоретичні положення і наукові результати, що містяться у рукописі, слід визнати корисними і спрямованими на вдосконалення правового регулювання питань щодо влаштування дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування.

Значення одержаних результатів для науки та практики полягає у тому, що напрацювання докторського дисертаційного дослідження Л. М. Токарчук можуть становити свій внесок у науку сімейного права, а її результати у всій своїй сукупності можна використовувати для подальших наукових пошуків у досліджуваній сфері.

У правотворчій діяльності – для внесення змін і доповнень до галузевого законодавства України, а також під час викладання та розроблення відповідних спецкурсів у закладах вищої освіти.

Повнота викладу наукових положень, висновків і рекомендацій дисертації в опублікованих працях.

Винесені на захист положення, висновки і рекомендації, сформульовані у дисертації, демонструють належний рівень засвоєння теми та зрілість теоретичних узагальнень авторки щодо ключових проблем, пов'язаних із влаштуванням дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування як реалізація принципу державної охорони сім'ї.

Наукові здобутки авторки відтворено у 77 наукових публікаціях, що доволі переконливо свідчить про достатнє оприлюднення та впровадження результатів, здійсненого нею дисертаційного дослідження. До цієї цифри увійшли: 1 одноосібна монографія, розділ колективної монографії, 27 статей, а також 42 тези доповідей та повідомлень різного рівня наукових та практичних заходах.

Відповідність змісту автореферату основним положенням дисертації.

Автореферат за змістом відповідає дисертаційній роботі, достатньою мірою відображає її суть, розкриває основні положення та ознаки наукової

новизни дисертації. Сама дисертація відповідає формально встановленим вимогам до подібних рукописів.

Авторка добре засвоїла наявне теоретичне надбання, що стосується теми дисертації, вільно оперує науковими категоріями та поняттями, які вироблені юридичною наукою, звертається до праць вчених-правників із суміжних галузей. Власні думки та пропозиції здобувачка викладає на підставі широкого кола думок вітчизняних правників. Значну частину результатів одержано вперше, окремі раніше досліджені положення дістали подальшого розвитку, або їх було удосконалено.

Разом із тим, рецензована робота, як і будь-яка інша копітка праця, містить певні недоліки, вислови авторки, що сприймаються як недостатньо переконливі, також присутня деяка недосказанність та упущення, висвітлення яких, із нашого погляду, сприятиме більш повній та об'єктивній характеристиці результатів здійсненого дисертаційного дослідження.

Дискусійні положення та зауваження. Дисертація Л. М. Токарчук містить низку авторських оцінок, висновків, пропозицій, рекомендацій, які викликають бажання подискутувати з їх приводу чи просто звернути на них увагу. Це, в основному, власне бачення тих чи інших проблем, яке інколи видається дискусійним. Більше того, деякі з них можуть стати предметом обговорення під час публічного захисту її дисертації на засіданні спеціалізованої вченої ради або слугувати підґрунтям для подальших наукових розвідок здобувачки. Чимало положень дисертантка презентує як такі, що доведено нею вперше. Загалом погоджуючись з основними викладками наукової новизни, хотілось би уточнити у авторки щодо окремих із них. Так, у дисертації наявні недостатньо аргументовані і суперечливі твердження, а також висновки, що вимагають додаткового пояснення авторки, зокрема такі.

1. Дисертантка у тексті наукової новизни (пункт 2 рубрики «уперше») вказує на те, що нею уперше аргументовано, що правова політика щодо охорони сім'ї та дитинства має ґрунтуватись на загальновизнаних нормах міжнародного права з урахуванням національних інтересів держави і українського суспільства. А урахуваючи євроінтеграційні процеси, що мають місце на даний момент в Україні, а також той факт, що адаптація законодавства України передбачає вивчення та впровадження у законодавство України положень законодавства Європейського Союзу, у дисертації можна було б дослідити саме *acquis communautaire* та окремо здійснити порівняльний аналіз відповідності законодавства України актам *acquis communautaire* з питань теми дисертаційного дослідження. Приміром, тих положень дисертації, які стосуються усиновлення з іноземним елементом.

Питання про приведення національного законодавства України у відповідність із *acquis communautaire* набуває сьогодні суттєвого значення як для реформування правової системи, так і для розвитку економічної та політичної систем українського суспільства. Розвиток відносин із ЄС значною мірою залежить від законодавчого закріплення та надання надійних гарантій

захисту прав людини, що, в свою чергу, свідчитиме про готовність України виконувати взяті на себе міжнародні зобов'язання і про щирість її намірів стосовно європейської інтеграції. Я глибоко переконаний, що запропонований підхід як збагатив би джерельну базу для теоретизування, так і сприяв більш ґрунтовному розкриттю обраної теми дослідження.

2. Залучення представників громадянського суспільства суб'єктами владних повноважень у питаннях охорони і захисту прав дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування, як на те вказує дослідниця (пункт 14 наукової новизни рубрики «уперше»), видається дещо незрозумілим, зокрема, щодо того, яким саме має бути механізм залучення представників громадянського суспільства у вказаних питаннях і як він може бути реалізований у сучасних реаліях, а головне які позитивні наслідки він матиме.

Загальновідомо, і навіть аксіоматично, що громадянське суспільство та його інститути стають дієвим чинником державотворення лише за умови конструктивного та соціально відповідального діалогу з державою. Слід визнати, що та складова, яка виражається у залученні громадянського суспільства до питань, пов'язаних із забезпечення державної політики у сфері сім'ї та дитинства станом натеper вже здійснюється, щоправда переважно на локальному рівні, на рівні громадських обговорень тощо. Більше того, запровадження участі інститутів громадянського суспільства в управлінні державними справами на сьогодні вже визначено цілою низкою нормативно-правових актів*.

У зв'язку з цим потрібне детальніше пояснення, у чому саме, на думку здобувачки, має полягати залучення представників громадянського суспільства в питаннях формування державної політики з означених питань.

У продовження цієї логіки, хотілося б почути від авторки її міркування щодо того, як цей висновок співвідноситься із тим, що на її думку, такі важливі питання, як вирішення долі дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування не можна покладати на громадську організацію, зокрема, іноземну. Адже, як зазначає сама здобувачка, неврегульованість питання про участь громадських організацій, усіляких донорів у процесі формування політики, суперечить засадам забезпеченості права державою (стор. 104 дисертації).

Приміром, як вказує сама авторка, нею наведені критичні аргументи щодо створення за ініціативою Уповноваженого Президента України з прав дитини Національного управління по реформі деінституціоналізації (DI Офіс) у формі неурядової установи, що фінансується донорами, та покладення на нього повноважень із координації, контролю співпраці між органами виконавчої влади та органами місцевого самоврядування щодо реалізації реформи (стор. 387 дисертації).

Такі міркування авторки справляють дещо амбівалентне враження. Оскільки, Конституція України закріплює вихідний принцип громадянського

* Зокрема, постановою Кабінету Міністрів України «Про забезпечення участі громадськості у формуванні та реалізації державної політики» від 3 листопада 2010 р. № 996, Порядком сприяння проведення громадської експертизи діяльності органів виконавчої влади, затвердженого постановою Кабінету Міністрів України від 5 листопада 2008 р. № 976, та іншими нормативно-правовими актами.

суспільства, згідно з яким суспільне життя в Україні ґрунтується на засадах політичної, економічної та ідеологічної багатоманітності (ч. 1 ст. 15), то у такому сенсі, як на наше бачення, одним із важливих кроків на шляху налагодження ефективного діалогу інститутів громадянського суспільства та держави, здійснюється, у тому числі, через громадські організації, у першу чергу, у силу їх багатоманітності та поліфункціональності.

3. Позитивною стороною дисертації є те, що в ній розроблені авторські редакції статей, щоправда поодинокі, але спрямовані на правове регулювання досліджуваних у дисертації питань. На моє переконання, робота значно виграла б, якби всі ці пропозиції з удосконалення законодавства були систематизовані і відбиті у додатках до дисертаційної роботи. Те саме стосується і пропозиції дисертантки прийняти Закон України «Про опіку та піклування» (стор. 19, 26 автореферату). Авторка могла би запропонувати власну редакцію цього закону чи принаймні його структуру, а не тільки зауважувати на необхідності його прийняття, тим більше, що вже є суттєві законопроектні напрацювання з цього питання.

Окрім цього, здобувачка по тексту повсякчасно апелює до позитивного досвіду зарубіжних країн, а також наводить різну статистичну інформацію щодо кількості безпритульних дітей у зарубіжних країнах, міжнародного усиновлення тощо (наприклад, на сторінках 359, 385, 394 дисертації). Водночас ґрунтовного аналізу зарубіжного законодавства з означеного питання здійснено нею не було (як не брати до уваги поодинокі, здійснені дослідницею покликання на нормативно-правові акти зарубіжного законодавства). На мою думку, аналіз нормативно-правової основи у цій сфері є абсолютно необхідним, а вказаний матеріал значно б посилив аргументацію з основних теоретико-методологічних положень і висновків роботи.

4. Не є, на мою думку, достатньою мірою розкритим висновок дисертантки про необхідність вилучити зі ст. 437 ЦПК України норм, якими передбачені повноваження державного виконавця щодо подання ним до суду подання про тимчасове влаштування дитини до дитячого або лікувального закладу, як неефективних в практичному застосуванні. Авторка пропонує такі повноваження передати органам опіки та піклування (стор. 147 дисертації). Хотілось більш чітко зрозуміти аргументацію такої пропозиції під час публічного захисту.

5. Викликає певний сумнів висновок авторки, що у нашій державі, необхідним слід визнати збереження інтернатних закладів для влаштування дітей-сиріт і дітей, позбавлених батьківського піклування (стор. 402 дисертації). Цими роздумами авторка створила привід для дискусії.

Усі заклади, де практикується цілодобове перебування дитини – є закладами інституційного догляду. Першорядними причинами потрапляння дітей у заклади інституційного догляду є різні соціальні причини: бідність, безробіття, алкоголізм тощо. Але інтернатна система ніяк не вирішує проблеми сімей, а лише погіршує ситуацію, адже діти в цих закладах не мають індивідуального піклування, доступу до якісної освіти та нормального

розвитку особистості (в таких інституціях особистість втрачається, розчиняється в колективі), шкідливість інтернатів для психічного розвитку дитини складно переоцінити (більшість інституцій є закритими системами, усередині яких часто відбуваються різні види насильства, часто з боку самих вихователів), держава витрачає на інтернатні заклади мільярди гривень (утім, абсолютна більшість цих коштів йде не на речі чи продукти для дітей – а на утримання будівель та оплату роботи персоналу) тощо. Негативні наслідки зростання дітей в інтернатах наочно підтверджують результати численних міжнародних і вітчизняних досліджень про шкоду інституційного догляду. Із огляду на таке, хотілося почути більше аргументації від авторки під час публічного захисту щодо необхідності збереження в Україні інтернатних закладів.

6. На думку авторки, повноваження кожного із суб'єктів, про яких згадано у Національній стратегії реформування системи інституційного догляду та виховання дітей на 2017-2026 роки, вимоги щодо кількості та фаховості спеціалістів, які мають займатися питаннями влаштування дітей у сім'ї, питання координації діяльності і взаємодії органів державної влади, місцевого самоврядування, громадських організацій має бути визначено законодавчо, а не на рівні декларативного документу. На законодавчому рівні, на переконання авторки, також має бути посилено гарантії обов'язкового соціального супроводження неблагополучних сімей із дітьми, прийомних сімей та дитячих будинків сімейного типу (стор. 104 дисертації). У зв'язку з цим постає питання, в яких саме законодавчих актах України необхідно закріпити такі положення?

Проте, приймаючи дискусійність наших застережень, в цілому резюмуємо, що названі вище зауваження не спростовують загальної позитивної оцінки дисертаційного дослідження Л. М. Токарчук, а свідчать про багатоаспектність проведеного здобувачкою дослідження, не зменшують значну наукову цінність здійсненого дослідження та носять уточнюючий характер. Певною мірою вони доповнюють об'єктивну характеристику практичної складності та значущості обраної для наукового дослідження теми, підкреслюють вагомість внеску дисертантки в дослідження питань, пов'язаних із влаштуванням дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування з позиції реалізації принципу державної охорони сім'ї.

Висновки по дисертації відповідають змісту проведеного наукового дослідження. Теоретичні і практичні результати роботи характеризуються єдністю змісту, відображають науковий рівень розуміння дисертанткою досліджуваних наукових проблем, базуються на достатній джерельній базі та свідчить про особистий внесок Токарчук Людмили Михайлівни у розвиток науки сімейного права.

Таким чином, ознайомлення з науковою роботою Л. М. Токарчук дає підстави для висновку, що у цілому дисертаційне дослідження «Влаштування дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування як реалізація принципу державної охорони сім'ї» є самостійно написаною науковою

працею, котра містить обґрунтовані положення, які висунуті авторкою для прилюдного захисту, а її цілі загалом досягнуті.

Як **загальний висновок** слід резюмувати. Усе вищезазначене дає підстави вважати, що дисертаційне дослідження на тему «Влаштування дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування як реалізація принципу державної охорони сім'ї, відповідає вимогам до кваліфікаційних наукових праць (п.п. 9, 10 Порядку присудження наукових ступенів, затвердженого постановою Кабінету Міністрів України від 24 липня 2013 р. № 567), а її авторка – Токарчук Людмила Михайлівна заслуговує на присудження їй наукового ступеня доктора юридичних наук за спеціальністю 12.00.03 – цивільне право і цивільний процес; сімейне право; міжнародне приватне право.

Офіційний опонент:

Перший заступник Голови Верховної Ради України,
доктор юридичних наук, професор,
дійсний член (академік) НАПрН України,
заслужений діяч науки і техніки України

Р. О. Стефанчук

